

t

Taevas (mdEM *men'el'*).

Müütide järgi löi *peajumal Škai taeva läbipaistva ja helesinisena. Kurat (mdM *Šaitan*) heitis selle peale mustad rasked pilved. Seda märgates täitis Škai need pilved veega ja käskis pilvedel aeg-ajal avaneda, kui maal on vaja värskendavat vihma.

Imselel vene müütide mõjul kujutati taevast ette kristallkuppelina. Kupli peal asus paradiis ja seal elas ka Škai. Igavene valgus langes maa peale taevakuplis oleva augu kaudu. Paradiisitee kulges mööda siledat taevakuplit – ilma naelteta sinna üles ronida ei saanud.

Taevas paiknes varem maale väga lähedal. Simbirski kubermangu üleskirjutuse kohaselt olnud taevast nii madalal, et pilved puutunud korstnain. Ersa naine lükanud neid ahjuroobiga, mokša naine panniga. Kaasani kubermangus aga võinud taevast käega katsuda – sellepärast jõudnud ka palved kiiremini taevasse jumalani (mdM *Vär'den' Škai*). Jumal tõstnud taeva kõrgemale, sest vihastas ersa naise kurtmise peale, et ta tuleb ahjukütmisel kogu suits tupp.

Kirjandus: Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. IV – 1947. Helsinki; Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Taluema (mdM *Jurhtava*, mdE *Jurtava*; mdEM *jur* 'juur, alus', mdM *jurht* 'talu, õu, koht').

Taluema on kogu suguvõsa, kodu ja majapidamise kaitsja. *Jurtava* saatis maa peale ersa jumal Niškepaz. Mokšadel on *Jurhtava* kogu maa kaitsja Mastoron' Kirdi tütar. Taluema nägemine usuti ennustavat õnnetust.

Taluema arvati elavat toanurgas ahju taga või ahju all. Tema mehele (mdM *Jurhtat'a*, mdE *Jurtat'a*) alluvad majahaldjad Kudavad ning õue- ja laudakaitsjad Kardazavad. Hilisemal ajal on mitmetes külades *Jurhtava* sulanud ühte majahaldja Kudavaga. Ilmselt seetõttu kirjeldatakse müütides nende välimust sageli sarnasena.

Nädal aega enne uude majja kolimist korraldati taluema auks palvus. Pererahvas valmistas tavanditoitu ja asetask selle ahjuavasse. Palvega kutsuti *Jurhtavat* vanast kodust uude kolima.

Tavakohane taluema palvus peeti sügisel pärast põllutööde lõppu. Keldris tapeti ohvrikukk või must lammas, lisaks keedeti tavandiputru ja tehti kalja (*poza*). Õhtusöögil pakuti lamba pead ja jalgu, seejuures paluti *Jurhtavalt* tervist, loomade sigimist ja kaitset halbade inimeste eest. Mõnes külas võttis perenaine pärast palvuse lõppu igast toidust tükikese, asetask need leivakannikale ja pani pühasenurka peajumal Škaile. Pärast seda tõi perenaine koos paari-kolme pereliikmeka sahvrist uut toitu ning sellega mindi keldrisse. Nad asetaskid maha küünla, laotaskid laiali toidu ja kordaskid palvust taluemale. Andideviijate keldrist naasmise järel istuskid kõik laua äärde sööma.

Kui *Jurhtavale* ei meeldinud mõni loom, usuti see surevat. Uue looma ostmise järel paluti seetõttu taluema loom omaks võtta ning teda mitte kiisata. Ostetud lehm toodi taluõue üle laialilaotatud kasuka, et ta hästi poegiks ja et taluema ta omaks võtaks. Sagedaste haiguste ja loomasurmade puhul peeti *Jurhtava* auks *ööpalvus (mdEM *Ven' ozks*).

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Tamm (mdM *tuma*, mdE *tumo*).

Tamm on jõu, tugevuse ja meesalge sümbol. Tamme juures toimusid ühispalvused ja ohverdamised. Tamm oli kõige levinum ersade ja mokšade palvusobjekt ja -koht (tavaliselt kasvas tamm metsa või küla servas või ka kõrgemal kohal küla keskel). Tavandi läbiviimiseks valiti kõige suurem õõnes või kahe-kolme haruga puu.

Puu juurde toodi tavanditoitu – liha, mune, pirukaid ja kalja. Kolme rituaalse ringi tegemiseks ümber tamme valiti välja kolm inimest – kaks meest ja tüdruk. Saraatovi kubermangu mordvalastel kandis esimene mees leiba ja soola, talle järgnev tüdruk tantsis tavanditantsu ja viimane mees mängis torupilli. Palve lausus tavaliselt vana mees, kes palus peajumalalt head viljasaaki ja õnne ettevõtmistes. Palvuse lõpus pandi puuõõnde raha ja söödi tavanditoitu. Tamme juures toimusid palvused ka põua ja taudide puhul. Tamme jumala *Tumopazi* auks korraldatud palvusel paluti õigeaegset vihma.

Mõnes Tšamzini rajooni ersa külas käiakse siiamaani palvetamme (mdE *oznomo tumo*) juures abi, viljasaaki, lapsi, vihma jne palumas. Puu külge riputatakse või seotakse ande. Mõnes kohas ei tohtinud püha tamme puudutada. Tamme ei tohtinud raiuda. Keelu rikkumine põhjustas suure õnnetuse või kehva viljasaagi. Uskumuste kohaselt kaitses tamm inimesi õnnetuste eest, seda peeti küla ja selle ümbruse kaitsjaks. Samas ei lubatud äikese ajal tamme all seista, kuna sel ajal oli tamm kontaktis taevaste jõududega (muidu lööb välk maha).

Legendis “Karjuse tütar” tapab äikesejumal Pur’ginepaz (armukadeduse tõttu oma maise pruudi Aldun’a vastu) poisi, kes muutub nooreks tammeks. Lauludes väljendab tamm suurt kasvu või ebatavalist päritolu. Lastelauludes ja lausumistes kasutatakse tamme kujundit heades soovides – et laps kasvaks tugevaks ja seisaks kindlalt jalgel nagu tamm. Maja ehitamisel asetati noor tamm pärast esimese palgirea panekut maja keskele, et maja oleks tugevam. Läbi tamme õõne ja lõhede ulatati haigeid lapsi (*Kask, *Haab), külmetuse puhul viheldi tammevihaga.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 8. *Detski folklor* – 1978. Saransk.

Tantsukodu, jõulukodu (mdM *kštiman' kud*, mdE *kištiman' kudo*; mdM *kštims*, mdE *kištems* 'tantsima'; mdM *kud*, mdE *kudo* 'maja'; hiljem mdM *roštuvan' kud*, mdE *roštovan' kudo*; mdM *roštova*, mdE *roštova* 'jõul').

Tantsukodus korraldati pidu koduloomade kaitsjate (Kardazava, Jurhtava, Kudava) auks. Kristlike jõuludega tantsukodul seost ei olnud. Veelgi enam, paljud seal kõlanud laulud sisaldasid teravat satiiri kristlike kirikuteenrite kohta.

Pidu algas talvisele pööripäevale eelneval ööl. Vanasti oli see üks põhilisi viljakuse ja külluse pidusid ning noortele omamoodi pärimuse omandamise kool. Usuti, et mida rohkem rahvast koguneb tantsukodusse, seda paremini head soovid mõjuvad. Peomaja peremeestele langes osaks au ja maja *kštiman' kud* peo korraldamiseks andmine tagas neile õnne. Oluline oli ka piduliste riietus – hooletult rietatuna tantsukodusse tulekut peeti halvaks endeks.

Ätid ja karjased viskasid tantsukodusse tulles salaja eeskotta peotäie vilja. Ättide ja karjaste rituaalset söömist saatis (või eelnes sellele) laulmine. Soosingut taotleva ühislauluga paluti saata ohtrat viljasaaki, perekonna suurenemist ja karja sigimist. Kohustuslikuks toiduks oli keedetud seapea. Ühega muistsetest rahvapillidest (mdEM *fam* 'torupill', mdEM *n'udi* 'topeltklarneti laadne pill', mdEM *garze* 'viiuli laadne pill') saadeti seale pühen-datud rituaalset tantsu (viisil *Tuva* 'siga'). Siga kehastas maa ja koduloomade viljakust.

Õhtusöögi ajal mõistatasid noored viljakusteemalisi mõistatusi. Pärast söömist ja lauaäärsete tänulaulude laulmist algasid noorte tantsud. Tingimata tantsiti rituaalseid tantse küünarnukist painutatud ülestõstetud kätega (päikese poole pöördumine). Tähtis koht oli tantsumängul "Karutant" (mdM *ofton' kštima*), mida saadeti *fami*, *n'udi* ja *garzega*. Mäng on tuntud tänapäevalgi, kuid see on kaotanud seose tavandiga (samas on tänini säilinud nimetused mdM *ofta at'a* 'karuätt', mdM *ofta* 'karu', mdM *ofta at'an' c'ora* 'karuäti poeg'). Saraatovi kubermangus saadeti 20. sajandi alguses karutantse erootiliste lauludega. (Nende laulude laulmist tantsukodus tõestab nende säilimine Mokša ja Insari jõe vahelisel alal.)

Peo haripunktiks olid öised tantsimised. Mängiti mitmesuguseid jõulumänge: “Pörsaste väljaajamise” (*Tuvon’ panemat*) mängu ajal pani üks poiss selga *tšapani* (‘talupoja suvine ülerõivas’) ja kehastas äsjasünnitanud siga, väiksed lapsed mängisid pörsaid, keda teine poiss piitsaga tšapani seest välja ajas. “Oina nülгимise” (*Borant’ kedents vatkamats*) mängus tiriti poisil püksid jalast ja särk seljast. “Mesilastaru” (*Neškovele*) mängides pandi poiss nurka seisma ja loobiti teda õlgedega, lõpuks pandi õled põlema. “Hobuste rautamise” (*Alašan’ botkama*) ajal istuvad poisid ja tüdrukud pingil, üks poistest seisab pingi peal ja löikab viiskude äärised ära.

Tantsukodus toimusid ka mitmesugused ennustamised.

Komme üürida oma kodu *kštiman’ kud* peoks välja eksisteeris mokša külades kuni 1950. aastateni. Ruzajevka rajooni Levža, Suzgar’a ja Perhl’ai külades on tantsukodu peo traditsioon säilinud tänini külaansamblite folkloorilavastusena.

Kirjandus: *Pamjatniki mordovskogo narodnogo muzõkalnogo isskustva*, 1. 1981. Saransk.

Tark, ravitseja, posija, nõid, ennustaja, maag, võlur, kuju-muutja... (mdM *sodai loman’*, mdE *sodõt’s’a*; *sodams* ‘teadma’, *loman’* ‘inimene’).

Rahvajuttude järgi oskasid nõiad maa all kõndida, puude kohal lennata, läbi seinte käia ja asju muundada (näiteks rätiku jäneseks). Nõiasõnades (mdE *oražijamot vedundo*) kirjeldatakse teadja võimeid: ühe minuti jooksul hangib ta mere (ookeani) põhjas kivi sees panni peal olevatest raudmunadest raudsed mesilased; metsikus stepis hangib ta hõbedase palgijupi seest kuldnoolega kuldse pardi (haige sööb selle pardi ära ja saab terveks).

Targa hing läheb kodust öösel korstna kaudu välja (näiteks lohena), keha aga jääb tuppa lamama. Nõia hing võis ka tuulispasana ringi lennata. Tuulispead noaga visates saab nõia keha haavata.

Targad võisid end muuta seaks, koeraks, jääraks või kassiks. Ersade mütoloogiline nõid Tõrõntai näitas ennast kaluritele ja jahimeestele säga või jäneseana, kuid kõik katsed teda püüda ebaõnnestusid. Parim aeg libaolendite jaoks oli õhtu ja kesköö.

Inimesega kohtudes püüdis libaolend teda hammustada, hirmutada, istuda tema õlgadele jne. Kujumuutjaid püüti karistada: neid sunniti sööma kassi- ja hobuseliha, peksti, lõigati ära kõrvad või nina. Inimeseks tagasi muutunu oli haige. Varjamaks inimeste eest oma seost kurjade jõududega, sidus kujumuutja näiteks äralõigatud kõrva varjamiseks pea kinni.

Uskumuse kohaselt oli vanasti külades palju libasid. Kujumuutumise oskust ei saanud nad ainult saatanalt, vaid õppisid ka teistelt libaolenditelt või omandasid iseseisvalt. Muinasjutus annavad vanemad oma poja Jurtai nõiataadi juurde õpipoisiks. Jurtai saab muundumistarkused selgeks isegi oma õpetajast paremini, seetõttu ei taha nõid vanematele poega enam tagasi anda. Poeg muudab end erinevateks loomadeks. Isa müüb loomad maha ning elatab ennast ja oma naist loomade müügirahast.

Usuti, et kõik inimesed ei suuda omandada võlumise ja muundumise kunsti, kuna nad ei kannata kurjade jõududega seotud katsumusi välja. Nad hakkavad “kuivama”, kannatavad ja surevad varsti muundumise olemust tabamata.

Teadjad on terava pilguga inimesed, kes oskavad lugeda võõraid mõtteid ning teavad minevikku, olevikku ja tulevikku. Nad suudavad üles leida kaotatud eseme või tuvastada varga, näidates vee peal tema nägu. Mõned targad oskavad vestelda madudega ja valdavad loomade keelt. Targad arvati olevat kurjade jõududega intiimsetes suhetes, seetõttu tungiti teadajatele kallale või põletati nende kodud.

Teadjate käitumisele ja elulaadile omistati mitmeid erijooni: nende hääl olla vaikne, nad olla sõnakehavad ja seltsimatud, sageli rääkivat nad iseendaga. Vesteldes ei vaata nad inimesele silma. Mõnikord räägivad nad inimestega vaid läbi ukse. Silmad on neil tavaliselt pruunid või mustad, mõnikord erinevat värvi. Targad elavad reeglina erakuna, nad ei abiellu või pole neil peres kõik korras. Päeval nõiad magavad, öösel aga käivad metsas ringi. Tavaliselt on neil kodus palju kuivatatud ravimtaimi, kuivatatud maopea, kivikesi ning ube ennustamiseks jne.

Tarkade ja nende tegevusega on seotud arvukalt uskumusi. Selliste inimeste kohta öeldakse: *Af štadon' käd'en' kundamat* ‘paljaste kätega ei püüa’. Teadjad jagunevad: ravitsejad (valge maagiaga tegelejad), ubadega ennustajad (mdM *pokrasi ka-*

jaiht' – *pokra* 'uba', *kajams* 'heita, visata'), nõiad, kujumuutjad ja kaetajad (must maagia) ning võlujad. Targad püüdsid end igati varjata (käisid näiteks pidudel ja kirikus), et inimesed nende olemasolust midagi ei teaks.

Targa anne võib olla kaasasündinud, aga ka saatanalt või samasuguse andega inimeselt surivoodil saadud (seetõttu ei taheta nõia viimastel eluhetkedel tema kõrval viibida). Tarkade sõnul ei ole nad kohe oma andest teadlikud. Mõnikord hakkavad nad ravima ja ennustama alateadlikult või tunnevad selleks vastupandamatut vajadust.

Ravitsejate poolt enim kasutatav ravimisviis on lausumine, mida saadavad erinevad maagilised toimingud – noa või kirvega haigele kohale risti või ringi tegemine, üle vasaku õla sülitamine, kolm korda peale puhumine jne. Sõnu loetakse toidu (leib, suhkur, vesi jne) ja riiete peale (olenes haigusest või kaetusest). Ravitsejad ei esita haiguse kohta küsimusi, vaid ütlevad haigele ise, mille üle ta kaebab ja kellelt ta haiguse sai. Samas ei ravi targad iga haigust.

Tarkade poole pöördui keerulistes olukordades – neid küll kardeti, aga samas suhtuti neisse lugupidamisega. Targad võisid saata inimestele ja loomadele haigusi, kuid võisid anda ka kasulikku nõu, aidata mõnes ettevõtmises, hoiatada ohu eest, peletada armuvalu leiva, vee või riiete posimisega. Eriti kardeti nõidu pulmades, kus nad võisid kaetada isegi omaenda lapsi. Seepärast kostitati nõidu pulmapeol rikkalikult, et nad ei kaetaks ära noorpaari, kes oli hetkel kurjade jõudude eest nõrgalt kaitstud.

Nõiad püüavad korstna kaudu vastsündinu juurde pääseda. Kui sünnitamise ajal jäeti korsten katmata, võis nõid kohale rutata ja lapse lämmatada või verest tühjaks imeda. Lapse elustamiseks tilgutati talle suhu lihapirukate (*mdM palon' pär'akat*) vedelikku. Kaotsijäänud lapsi peeti nõidade poolt ärasööduteks. Maja kaitsmiseks nõidade eest riputati aia peale paeltega viisud, kodus ja mesilas hoiti aga karu või hobuse pealuud.

Uskumuse kohaselt kaotab teadja oma jõu ning võib isegi haigestuda või surra, kui ta ei kaeta kedagi vähemalt kord nädalas (kohtumisel ukssel või väravas piisab kaetamiseks käega teise õlale löömisest). Kaetatud inimest oli peaaegu võimatu ravida. Uskumuste kohaselt koguneb nõidadesse palju "musta" jõudu,

mille tõttu nad on suures vaevas. Kui läheduses ei ole inimest, laseb nõid selle jõu "tuulde" või vallandab selle teeristil. Kaetuse ravimisel kasutatakse ära nõidade rivaliteeti. Kaetusest saadakse lahti tugevama nõia abiga. Kõige levinumad alati kaasas kantavad kaitsevahendid nõidade vastu olid nõel, nõöpnõel, rist, nõges ja palvetekst. Samal eesmärgil õmmeldi riieteale ette erisuguseid nõöpe.

Targast tuleb mööduda vaikides, moodustades pöidlast ja nimetissõrmest kaitsva ringi. Teadjaga vesteldes pigistati käsi rusikasse, kusjuures põial pidi olema keskmise ja esimese sõrme vahel. Nõia küsimustele ei tohtinud vastata. Kaetamise vältimiseks tuli targa kiitmise järel kolm korda üle vasaku õla sülitada. Kaetusest lahtisaamiseks pidi teadjat söimama, nimetama teda nõiaks või lööma teda õla peale kõvemini, kui ta ise oli löönud. Targa jõuetuks tegemiseks torgiti ta riideid nõelaga. Pulmas paugutati püsse ja taoti vastu siibreid. Kodus pöörati ahjuhargid ja luuad tagurpidi, ukse sisse torgati nuga.

Targad usuti surevat suurtes piinades. Hing lahkuvat kehast alles siis, kui tark saab oma teadmised kellelegi edasi anda (*Surm). Targa hing võivat hauast lahkuda, selle vältimiseks löödi haa sisse haavateivas. Arvati, et maa ei võta nõia keha kolme aasta vältel vastu.

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981; 10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983. Saransk.

Toomingapalvus (mdM *Laimä ozks*; *laimä* 'toomingas', *ozks* 'palvus, pidu').

Toomingapalvus oli mäenõlval niidu peal peetav külapalvus, mis nähtavasti oma nime sai tavandikoha läheduses kasvava toominga järgi. Mõnikord nimetati seda ka mdM *akša kal ozks* 'valge kala palvus' (latikas, koha jt). Palvusel ohverdati kaks lammas ja paluti päikesejumalalt abi heinategemisel.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Toonela, too ilm, teispoolsus, sealpoolsus (mdM *tona ši*, mdE *tona tši*; mdEM *tona* 'too', mdM *ši*, mdE *tši* 'päev').

Tona ši on hauatagune ilm, kus elavad surnud ja nende hinged. Kuna teine ilm asub maa all, kujutatakse seda pimedana ja sünge paigana. Ersad-mokšad pidasid sealpoolset elu maise elu jätkuks: seal külvatakse, peetakse mesilasi, abiellutakse ja sünnitatakse lapsi. Ausad elavad seal külluses ja autud keevad tõrvatünnis. Nõiad, enesetapjad ja viinasurma surnud on aga kaelast saadik tules.

Surnud usuti teises ilmas elavat sugukondades ja seetõttu saadeti neile tervisi ja soovitusi ning paluti edasi öelda, kuidas kodus elatakse. Kuna surnud vajavad toitu, riideid ja igapäevaseid tarbeesemeid, kraapisid elavad erinevaid esemeid noaga, arvates, et sel kombel saavad surnud endale vajalikke asju.

Teises ilmas surevad lahkunud teist korda ja tõusevad uuele kõrgemale tasandile. Teine surm saabub siis, kui sureb veel keegi samast perest. Teist korda surnud inimest nimetati vanataadiks (mdM *sire at'a*). Samas usuti, et surnud võivad öösel haudadest välja tulla elavate juurde kahju tegema või neid aitama. Teises ilmas arvati keha ja hing teineteisest lahus olevat.

Hiljem hakati õigeusu mõjul jagama teist ilma põrguks ja paradiisiks. Tekkis kujutelm viimsepäevakohtust (mdM *tona er'aman' sud*), kus kaalutakse pattude raskust. Kuus nädalat pärast surma lähevad süütud paradiisi ja patused põrgusse.

Paradiis arvatakse sarnanevat maise ilmaga – seal on päike, linnud ja aed, põrgus seevastu on aga pime. Itekudes on teekond teise ilma vaearikas. Sõltumata sellest, kas surnud inimene on määratud taevasesse paradiisi või maa-alusesse põrgusse, peab ta läbima 25 trepiastet. Igal astmel peab ta andma vastuseid oma selle ilma tegude kohta (jumalasse uskumise, haigetesse ja kerjustesse suhtumise jne kohta). Teise ilma oli võimalik jõuda ka juuste ja küünte abil. Tuletõkke ületamisel osteti end rahaga vabaks.

Vasika unes nägemine tähendas teise ilma nägemist.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 7: 1. *Erzjanskije pritišitanija-platši* – 1972; 7: 2. *Mokšanskije pritišitanija* – 1979. Saransk.

Tuleema (mdEM *Tolava*; *tol* 'tuli', *ava* 'naine, ema').

Tuleema *Tolava* on kindla kujuta sinise rätiku ja kõrva-rõngastega siidjuukseline naine, kepp käes.

Tuleema kardab *vee-ema Ved'avat. Ühes müüdis kutsub tuleema lapse sündimise puhul Ved'ava ja tema mehe endale külla ja kostitab neid meemõduga (mdM *pur'ä*, mdE *pure*). Peo käigus läheb *Tolava* Ved'avaga tülli – mõlemad kiidavad iseennast ja halvustavad teist. Lõpuks hakkab *Tolava* sisisema ja leegitsema ning Ved'ava vett pritsima. Ehmunud tuleema peidab end kivi taha. Pärast seda keelab vee-ema tal vaeseid inimesi põletada ja neid nutma ajada. Kuni Ved'avat pole, peab *Tolava* laulma ja tantsima.

Tuleema poole pöörduiti põletusloitsudes (mdE *pitsevt* *ozolmat*, mdM *pid'efta ozondoma* – *pid'ems* 'põletama', *ozondoma* 'palumine'). Mõningaid nahahaigusi (sügelisi, seeni) raviti lahtise tule juures toas ahju või saunas kerise ees. Uskumuse kohaselt võis *Tolava* sel viisil aidata haiguse "ära keeta" (mdM *pid'ems urmat*).

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Tulejumal (mdE *Tolpaz*; *tol* 'tuli', *paz* 'jumal').

Tolpazi kujutatakse punases särgis ja pükstes jumalana, kes tantsib ja mängib ilma tuuleta. Tulejumal on tugev, peale vee ei karda ta midagi. Ta toob inimestele kasu, kuid võib vihastudes ka kahju tekitada. Tulejumalale pühendatud palvuses kujutatakse teda voolavast veest sündinuna ning talle ohverdatakse punane kukk.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Tuli (mdEM *tol*).

Tuli oli ühest küljest julm leek – hävitaja ja surm, teisest küljest valgus, soojus ja haigustest puhastaja. Elavat tuld kasutati inimeste ja loomade kaitsmiseks kurjade jõudude ja haiguste eest.

Muistsete ersa-mokša ettekujutuste hulka kuulub pärimus surnu hinge muutumisest tulemaoks, kes korstna kaudu majja sisenedes astub vahekorda surnu naisega.

Maagilist jõudu omistati juulis kuuloomise ajal korraldataval palvusel kasutatavale tulele – tavandi eesmärgiks oli hobuste tervise hoidmine. Ohvriks tapeti kits, hobused aeti silda pidi üle leegitseva kraavi. Puuklotside vastamisi hõõrumise teel saadud tuld peeti pühaks ja austati kaua, isegi pärast ristiusu vastuvõtmist.

Uue tule (mdM *od tol*) süütamise palvuse päeval kästi kõigil majaperemeestel kustutada veega kodukolde tuli ja võtta palvuskohast *od tol*. Uut tuld hoiti alles terve järgmine aasta. Surnu saatmisel süütati uus tuli, millest kõik matuselised üle hüppasid. Üle lõkke hüpati ka uue aasta (vana kalendri järgi) vastuvõtmisel.

Mälestamise ajal käte ja näo kuivatamiseks kasutatud käte-rätikuid raputati tule kohal.

Pulmade ajal tehti enne taina segamist peerutulega kurjade jõudude eemalepeletamiseks leivaastja ning pulmapirukate ümber ring. Tule kohal hoiti pruudi riideid ja mõnes külas enne lauale panemist ka pulmaveini. Arhailist tule austamist võib märgata pärast laulatust peigmehe kodus noorpaari vastuvõtmisel, kus hõõgivate söetükkidega pann visatakse pruutpaari jalge ette (pidi kaitsma noori kurja silma eest).

Hiljem muutus püha tuli esiisade küünlaks (mdM *at'an' štatol*), millega kaitseks halbade jõudude vastu kõrvetati juukseid: meestel otsaesel ja naistel meeleskohtadel.

Tule poole pöörduiti armuloitsudes (kuivatamine).

Tulemõllu vaigistati tulesõnade, lihavõttemunade (*Muna) ja spetsiaalse ikooniga. Välgust tekkinud tulekahju kustutati musta lehma piimaga. Tule mühin tekitas ettekujutuse tule jutust, millest saavat aru erilise andega inimesed, kes valitsevad tuld ja võivad kustutada tulekahjusid sõna jõuga.

Tulega on seotud mitmed keelud: tuld ei tohtinud vaadata rasedad naised (võivad tekkida vistrikud, laps võib sündida kõrvetatud näo või punase nahaga); suurel reedel ei tohtinud pesu pesta, muidu tuli vihastab ja puhkevad tulekahjud; lihavõtetest kuni vilja külvamiseni ei tohi toas tuld süüdata, muidu vili ei kasva jne.

Tule nägemine unes töötab riidu ja viletsust.

Kirjandus: Možarovski, A. 1890. Istorija obrazovanija prihoda sela Selišš Sergatšskogo uezda Nižgorodskoi eparhii. *Nižgorodskie eparhišeskie vedomosti*, 20. Nižni Novgorod; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk; UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

T'ušt'a (mdEM); (mdM ***t'äšt'ä*** 'täht, märk', mdE ***tešte*** 'täht').

T'ušt'a on müütiline tegelane, hilisem mokša ja ersa hõimude juht. Varasemates rahvaluuleliikides (müütides, muistendites, muinasjuttudes, lauludes) on ta positiivne, hilisemates aga negatiivne kangelane. Tema sündimise juures viibib ersa peajumal Niškepaz, kes kingib *T'ušt'ale* õnne.

T'ušt'a päritolu annab tunnistust tema kuulumisest ülailma. *T'ušt'al* on maagiline jõud: ta võib künda korraga 12 või 24 hobusega, 30 adra või 40 äkkega. *T'ušt'a* laubal särab päike ja kuklas kiirgab kuu, juuste otstes aga helendavad tähekesed. Ta sünnib raudkandade ja kivist pealaega, traat ümber põlvede.

Teistes müütides kujutatakse *T'ušt'at* istuvat valgel hobusel. Tema abilisteks on tulevikku nägev raudnokaga ronk, kolm pääsukest, mesilasema ja hobune. *T'ušt'a* võib muutuda hobuseks, mesilaseks, pääsukeseks, haviks, kukeks jne. Ta muudab oma välimust ka vastavalt kuu faasile – noorkuu ajal on ta noor, täiskuul mehistub ja kahaneval kuul muutub vanameheks.

T'ušt'a elab mäe otsas päikesetõusu poolsel küljel. Ta on rikkaim kogu maal: tal on hõbelossid ja kuldsed riided, ta on nägus, sihvakas ja ilusasti riides (valge särk seljas). *T'ušt'a* võib olla võlur ja maag, kellele alistuvad maad ja veed. Ühe pilguga võib ta üles ehitada linna, teisega luua inimesed. *T'ušt'a* on võimeline

valitsema loodusnähtuste üle, seepärast põhjendati mõnikord viljaikaldust ja muid loodusõnnetusi tema viha ja needusega.

Tušt'a on muusikute soosija – tema tahtel inimesed tantsivad, laulavad ja lõbutsevad. Ühes käes on *Tušt'al* sau ja teises pasun *torama* (mdM *torams* 'kõmisema, mürisema, müristama'), millega ta kutsub rahvast kokku vaenlasega taplema. *Tušt'a* pasun kõlab kõuena, esiisade häälena. Ta on peajumala soosik.

Hiljem kandus *Tušt'a* kuju müütidest eepilistesse lauludesse ja muinasjuttudesse, kus teda kujutatakse vanema ja palvepapi-na, samal ajal aga ka kündja ja sõdalasena. Vanemaks valitakse ta kogu rahva poolt. Selles rollis on ta juba tavaline töökas, tugev ja rikas maaharija. *Tušt'aks* valitakse selleks vääriline inimene (mõnikord paljukannatanud lese poeg). Õige valiku tunnuseks on kuivanud puu lehteminemine. *Tušt'aks* saamist ennustati järgmisel moel – kelle poole pöörab kopsiku käepide meemõdu sees, see saab vanemaks.

Kui algselt on *Tušt'a* õiglane ja nõudlik valitseja ning lihtnimeste kaitsja, kes kehtestab oma maal korra ja karistab varguse eest võllaga, siis 17. ja 18. sajandi rahvaluules kujutatakse teda ebaõiglase ja kartliku juhina, kes oma rahvast enam ei kaitse. Mesilasema ennustab, et *Tušt'ale* on määratud hukkuda poiss-lapse käe läbi.

Süzeeti sünnitab 70-aastane lesk uue *Tušt'a*, kes sarnaneb müütilise *Tušt'aga* (tal on raudkannad). Jutustus *Tušt'ast* lõpeb tavaliselt minekuga mere teisele kaldale, kus piiblimotiivile sarnaselt toidab ersade jumal Niškepaz rahvast.

Pärimuste järgi küsib *Tušt'a* oma surma ette tundes suguvendadelt, kus ta peab surema. Rahvas otsustab, et *Tušt'a* ei pea surema kõigi silme all. *Tušt'a* lahkub seejärel teadmata suunas, jätab aga endast mälestuseks maha *torama*. Tuulise ilmaga kuulatakse *Tušt'a torama* kõminat. Rahvas usub siis *Tušt'a* elus olevat. Teati ka eshatoloogilisi jutte sellest, et *Tušt'a* polegi surnud, vaid valmistub hoopis sõjaks vaenlaste vastu – see sõda jäävat aga viimaseks, kuna selles hukkub kogu maailm.

Muistsed ersad-mokšad korraldasid spetsiaalseid *t'ušt'ani* nimelisi sugukonna pidusid, see tava polnud aga levinud kõikides külades. Torbejevi rajoonis peetava suure sugukonna palvuse hõimuküünalt nimetati samuti *t'ušt'aniks*.

Kõnekäändudes on tänini tuntud *T'ušt'a* aeg (mdM *t'ušt'an' pinge*, mdE *t'ušt'an' pinget*), tähenduses iidsetel aegadel ehk siis Noa ajal.

Kirjandus: Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk.

Tuuleema (mdEM *Varmava*; *varma* 'tuul', *ava* 'naine, ema').

Tuuleemal pole käsi, jalgu ega tiibu. Ta on keeletu, aga tema kutsuv vilistamine kostab kaugele. *Varmava* arvati olevat *lei-vaema Norovava (mdE) ja *metsaema Vir'ava (mdEM) õde.

Vaikse ilmaga usuti tuuleema magavat ja halva ilmaga üles tõusvat. Ersade ja mokšade ettekujutustes elab ta kas mere taga või taevas. Tuuli hoiab ta luku ja riivi taga. Tema pojad elavad neljas tunnisis, mis asuvad maa neljas nurgas. Pojad lendavad neist välja kohe, kui ema korrakski tunni poole vaatab. Tuule vilistamise puhul arvati, et tuuleema kutsub oma lapsi; marutuule puhul, et tema lapsed mängivad; tuisu puhul, et ta katab oma lapsi kinni. Muinasjutus räägitakse, kuidas niidul heina tegevad mehed kohtavad *Varmava* lapsi, külmi olendeid, panevad nad vankri peale, et endaga kaasa viia. Kohe tõuseb aga marutuul, mis määratseb nii, et mehed ei saa edasi liikuda.

Varmava poole palvetati paljudel pühadel ja ohvritalitustel. Erilise palvusega paluti tal tuul valmivast viljast eemal hoida, ohvriks veristati tähniline kana. Tuuleema poole palvetati põlvitades, käed taeva poole tõstetud – teda lubati austada, kui tuul on vaikne. Tuuleema poole pöördusid peale põllumeeste ka aednikud. *Varmavat* kutsuti appi tulekahju korral – tuult püüti pöörata, visates tulle mädamune või Issanda muutmisepüha (Preobraženije) aegu puu otsast võetud õunu.

Usuti, et *Varmava* võib saata haigusi. Kuhupoole tuul puhus, seal inimesed haigestusid: tuulega (mdM *varman' saf's'är'ädema* 'tuulest tulev haigus') seostati mõningaid naha-, närvi- ja muid haigusi (mdM *pinen' ktšä* 'odraiva'; *lifkst* 'rõuged'; *akše* 'kehvveresus' jne). Sellistel puhkudel viidi haige "lepitamiseks" (mdM *proštšengas*) kolme tee ristile. Mõnikord saatsid ka nõiad tuulega haigusi.

Tuule, eriti tuulispasa (mdM *šari davol*) poolt ära viidud pesu võis põhjustada halltõbe (mdM *šari ili trnai pr'äks arams*; sõna-

sõnalt: jääda “rappuvasse tōppe”, palavikku või peapööritusse). Tuule poolt ära viidud asju rikuti või maeti maha. Tuulispaska peeti nõidade mänguks, mille peatamiseks visati tuulekeerisesse nõia tapmiseks nuga või öeldi kolm korda: “Pea, pea, (looma)katk sind võtku (mdM *t’s’ur, t’s’ur, tsimbirkas’ s’ävonzot!*)”

Järsku tuulehoogu peeti ootamatu halva uudise, tavaliselt surmasõnumi, endeks. Tugev tuul ennustas ilmamuutust. Soe tuul paastumaarjapäeval töötas sooja suve: kust sel päeval tuul puhub, sealt puhuvad tuuled terve suve. Jevdokiapäeval puhub tuul ennustas külma kevadet.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 10. *Legendō, predanija, bōlitški* – 1983. Saransk.

Tuulejumal (mdE *Varmapaz*; mdEM *varma* ‘tuul’, mdE *paz* ‘jumal’).

Tuule- ja õhujumal *Varmapaz* on metsaema Vir’ava poeg. Tema sünni kutsus esile *päikesejumala Tšipazi (mdE) pilk. Tuulejumala esimene hingetõmme muutis maailma.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi.

Tuvi (mdM *gul’n’a*, mdE *gul’ka*).

Mokšad peavad tuvi jumala linnuks (mdM *škajen’ narmon’*). Nižni Novgorodi ersade müütides muutus jumal Ange Pat’ai mõnikord valgeks tuviks ning viskas kõrgelt alla lilli mesilastele mee korjamiseks ja leivaraase kanadele. Ersa demiurg Niškepaz muutus mõnikord samuti tuviks. Mõnedes juttudes kujutatakse tuvi inimesena, seetõttu peeti tuviliha söömist andestamatuks patuks. Tuvipesa rüüstamise korral võis lind tuua nokas sädeme ja põletada maha maja või hävitada pere.

Kalendrilauludes (md *kal’ada’* ‘jõulusandilaul’) võrreldakse tuvi samuti inimesega: nokas kohale toodud, jahvatatud ja sõelutud viljateradest küpsetab tuvi pirukaid, määrib neid võiga ja kostitab laulvaid lapsi. Müütilistes lauludes muutub tüdruk tuviks. Pulmafolklooris sümboliseerib tuvi mõrvoja vagurust ja rahulikkust. Ersa pulmatavandis oli tähtsaima rituaalse piruka *luvon’ kši* (*Pirukad) ülemise, kaheteistkümnenda kihi kohus-

tuslikuks kaunistuseks kaks (Ardatovi maakonnas neli) tainast tehtud tuvikuju.

Tuvi aknast tuppa lendamine ennustas õnnetust. Kui tuvi aknale koputas, tähendas see ohuteadet – eriti tulekahjuennet. Tuvisid kasutati ka *ennustamiseks.

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk; Melnikov P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Täkupalvus (mdEM *Aigor ozks*; *aigor* ‘täkk’, *ozks* ‘palvus, püha’).

Aigor ozks oli täku ohverdamise püha, mida peeti kord kolme aasta tagant sügisel põllul pärast talivilja külvi. Pidustustest võtsid osa ainult mehed. Palvuses pöörduti *põlluema Paks’ava (mdM *paks’ä* ‘põld’, *ava* ‘naine, ema’) poole, kellelt paluti head saaki. Ohverdatud täku nahk riputati puu otsa.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Mordva mütoloogia

Tatjana Devjatkina

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator8/>

ISBN 978-9949-490-16-5

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Tatjana Devjatkina. Mordva mütoloogia.
SATOR 8. Tartu 2008

Tõlge: Irina Orehhova, Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Kadi Sarv

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

Kaanepilt: Juri Dõrin "Uneskõndija"

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Tatjana Devjatkina *Mifologia Mordvõ*

Saransk: Krasnõi Oktjabr 1998

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas
Eesti Hõimurahvaste Programm, Tartu Ülikooli Paul Ariste
soomeugri põlisrahvaste keskus, EKM FO, SF 0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,
kultuuri ja folkloori kasutusala laiendamine ja folkloori
tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm, EKM Teaduskirjastus